

---

---

## CHAPTER «PHILOLOGICAL SCIENCES»

### THE PHENOMENON OF MADNESS IN THE CONTEXT OF THE HISTORICAL AND CULTURAL SITUATION IN THE 20TH AND 40TH CENTURIES OF THE 19TH CENTURY

### ФЕНОМЕН БЕЗУМСТВА В КОНТЕКСТІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СИТУАЦІЇ 20–40-Х РР. ХІХ СТОЛІТТЯ

Vasilieva Anastasiia<sup>1</sup>

DOI: [https://doi.org/10.30525/978-9934-571-78-7\\_26](https://doi.org/10.30525/978-9934-571-78-7_26)

**Abstract.** The phenomenon of madness in English and Russian literature of the beginning of the nineteenth century was considered for the first time on the material of English and Russian prose of the 20 – 40s of the XIX century, the specifics of the author's and national interpretation of the material was revealed, typological coincidences and differences in the rethinking of this phenomenon were established. It is noted that intertextual edges and uniqueness of parallel artistic discoveries at the philosophical, aesthetic and artistic levels of works of some Russian and English writers. Their affiliation to a stage in the development of national literatures, and therefore the historical and literary context and typological similarities allow to put together the texts of English and Russian authors, since they determine the intentions of Ukrainian and English literatures, their presence in the European context, reveal peculiar comparative foundations. In Russian prose of the nineteenth century, the theme of madness became the subject of detailed analysis in numerous monographs, dissertations and publications (S. Bocharov, V. Vanslov, M. Jones, M. Zimin, A. Ioskevich, N. Petrunin, A. Seleznev, N. Stepanova, N. Fedoseenko, M. Khazova). However, the description of typological similarity of the writers' works with western European literary and artistic phenomena is currently absent. A lot of scientific

---

<sup>1</sup> Candidate of Philological Sciences, Ukraine

researches are devoted to the phenomenon of insanity in English literature (F. Berwick, S. Budiechin, V. Kiryushkin, T. Lazareva, C. McKay, I. Nazarov, T. Telichko, M. Fokalt), but the problem of peculiarity of the authors' artistic quest, the selection of certain thematic phenomena, paradigms of artistic texts remain unexplored. The article is devoted to the peculiarities of poetics and history of the representation of the topic of madness in Russian and English literature, described in the writings of Y. Aihenvald, V. Bagno, M. Bakhtin, D. Becker, F. Berwick, G. Gukovskii, O. Klapp, Y. Lotman, I. Nazarova, I. Pospishyla, L. Sapchenko, L. Feder, M. Foucault. Attention is drawn to the ambiguity of its theoretical definitions. In view of theoretical interpretation of the discourse of insanity in literary criticism, we choose its definition as a concept of symbolic behavior, the nucleus of which was a phenomenon, whose semiotic field includes a number of symbolic-archetypal, cultural, philosophical, and artistic connotations, which target the subject to a field of cultural explosion (Y. Lotman). Focused attention is paid to the analysis of the phenomenon of madness, which is rooted in various cultural-historical traditions. The typologies of the fool's / madness image, proposed by O. Klapp, Y. Lotman, demonstrate the antinomy of this concept, which transmits the dual nature of human consciousness represented in the opposition by "wisdom – madness". It is noted that the actions of a fool are stereotypical, but he uses them inappropriately, without invention of anything new, so his actions are completely predictable. The madman differs in that, when he receives additional liberty for violating the prohibitions, he can commit acts that are not allowed for a "normal person". It gives him unpredictable actions. It is determined that the discourse of madness, genetically associated with the phenomena of the ancient "divine madness", Eastern Christianity, the figures of the medieval clown and exile, contrasts itself with the false wisdom of dominant culture. Attention is paid to the prose of English and Russian authors, which showed various ways of author's perception of insanity, new aspects of artistic thinking, and therefore required various principles of analysis and scientific interpretations aimed at identifying artistic features in the image of the discourse of insanity. The proposed comparative study of the discourse of insanity, introduced in the works of English and Russian authors of the 20-40s of the XIX century in the context of world romanticism, consents their comprehension at the level of categories and structures of the world literary process with its own peculiarities and its own voice.

## 1. Вступ

Тема безумства є однією з центральних тем у світовій літературі, а також одним із постійних факторів літературного процесу, що актуалізується в епохи «епістемологічного хвилювання» (В. Шмідт), стимулюючи розробку нових літературних форм. Ця обставина разом із неосаяжністю феномена безумства уможливило паралельне співіснування різних, подеколи полярно протилежних його інтерпретацій, обумовлюючи трансісторичний характер цієї теми у світовій літературі. Безумство та психічно хворі завжди викликали до себе неоднозначне ставлення, яке змінювалося залежно від епохи або суспільства.

Сучасні словники диференціюють використання прямого і непрямого значення слова «безумство», а також наявність кількох ключових значень: безумство як стан свідомості; крайній ступінь інтенсивності дії. Кількість значень у словникових статтях змінюється залежно від року видання. Так, американський словник англійської мови (*The American Heritage Dictionary of the English Language*) тлумачить безумство як «велику дурість, лють, гнів, ентузіазму, збудження» [41]. Словник англійської мови (*Collins English Dictionary*) описує безумство як «психічну хворобу; психоз; надмірний гнів; збудження або дурість; сказ» [37]. Словник *Farlex (Farlex Trivia Dictionary)* визначає безумство як «гнів, лють, злобу» [38]. Ядро номінативного поля концепту *madness (mad / madness, insane / insanity, lunatic / lunacy, crazy)* і сформоване на його основі деривативне поле лексем виділяє С. Селін [24].

Орфографічний словник української мови трактує безумство як «безум, нерозум, (у вищій мірі) дурість, глупство, безумність, шаленство, шал, навіженість» [19]. Дефініцією безумства в академічному тлумачному словнику української мови стає «божевілля; нерозсудливість; нерозумні, безглузді дії, вчинки; надзвичайна відвага, рішучість у вчинках» [1, с. 151]. Ці визначення дають підстави відомому українському науковцю О. Червінській наголошувати на тому, що українська мова не калькує російське слово «безумие», а інтерпретує його на свій лад, як «божевілля», свободу від Бога. У кожній із цих мов навколо двох центрів скупчуються власні, оригінальні синонімічні нашарування. В українській – «божевілля», «навіженість», «приморочення», «дурість», «безумство», «нестяма», «несамовитість», «оскаженіння», «не сповна розуму» та інші. У російській – «безумие», «сумасшествие», «без царя в голове», «не в себе», «неистовость», «страсть»,

«безрассудство», «свихнутость», «глупость», «юрродство» (слід зауважити, що «безбожие» не входить до цього переліку). Крім того, дослідниця стверджує, що в російському семантичному ключі божевілля можна прочитувати як «відсутність здорового глузду» [28, с. 305]. Отож зазначимо, що в українській мові свідомість транслює онтологічний феномен безумства переважно в духовну сферу, а в російській та англійській мовах співвідноситься з проблемами інтелекту.

Дослідження теми безумства в історичному та літературному контексті епохи дозволяє простежити, як від епохи до епохи змінювалось розуміння феномена безумства і, відповідно, як змінювалась інтерпретація теми у митців, що належали до різних літературних напрямів, які аспекти теми безумства викликали найбільший інтерес, які значення активізувалися.

## 2. Корені літературного і філософського безумства

Корені літературного і філософського безумства простежувалися ще у давній Греції. Перші спроби обґрунтувати природні фактори появи безумства належать Гіппократу, який у трактаті «Про священну хворобу» (так стародавні греки називали епілепсію) приходиться до висновку, що воно має моральні корені, а тому важко виліковне [27, с. 292]. Про сутність феномену безумства розмірковували також Геракліт, Арістотель і Платон. Останній розглядав так зване «божественне безумство» – манія (*давньогре. μανία* – *пристрасть, божевілля, потяг*) – як один з найвищих проявів людської душі, посланий людям богами, що підноситься над обмеженістю розуму. Виокремлюючи три види безумства: пророче, молитовне та поетичне (останнє послане музами для пробудження душі та вираження цього стану у творчості) [21, с. 180], Платон описує концепцію поетичного безумства у діалозі «Іон». У ньому повідомляється про першочергову важливість одержимості безумством для натхнення та літературної творчості, продовжується, таким чином, жарт Сократа про те, що безумство є «стародавнім перетином або протистоянням філософії і поезії» [43, с. 28]. На думку більшості критиків, безумство у платонічному смислі – це не втрата розуму, а звільнення з його полону.

У Месопотамії та Вавилоні навпаки вважалося, що душевний розлад виникає через вторгнення якогось духу, чаклунства, порушення табу або демонічного наміру вселитися в тіло й душу людини. Одержимість одночасно була засудженням і покаранням за будь-яку провину.

Середньовічні раціоналісти (П. Даміані, Б. Клервоскій) продовжили античну формулу, стверджуючи, що «пізнання вищого, істинного світу – світу божественного, позамежного, невидимого» можливе лише у стані безумства [12, с. 113]. Таким чином, вже в античній та середньовічній традиціях чітко простежується тенденція до сакралізації безумства, до розуміння його як прояву певного езотеричного знання. Недаремно грецьким словом “*mania*”, єврейським “*navi*” та “*mesugan*”, “*nigarata*” на санскриті одночасно називають і безумство, і пророцтво.

В аспекті християнської традиції ця тема була пов’язана з мотивом юродства. Недаремно українське слово «божевільний» буквально означає людину, вільну по волі Божій, що в силу обставин отримала надзвичайні сили й здібності. Староруське слово «блаженний» також вживалося для позначення безумства, у буквальному розумінні – людини, на яку зійшла божа благодать.

Уявлення про юродивих, як про безумних, у російській літературі бере свій початок із житійної літератури, в якій показане безумство немов би невидимою стіною відокремлює юродивого від зовнішнього світу, набагато божевільнішого, ніж він уявляється пересічній людині. Тому, не зважаючи на заборону пускати безумців до храму, церковне право не відмовляло їм у причащенні. Більше того, монастирі повсюдно надавали притулок таким хворим або, як їх називали, «бісним», «безумним», поряд з іншими убогими людьми. Архетип безумного, якого називали «дурнем», «юродивим» і навіть «блаженним», описує Є. Томпсон [42], пов’язуючи його із темою подорожнього, який поступово ізольовується від суспільства і сам шукає правду життя. Літературознавець О. Панченко, який досліджував систему цінностей і понять російського суспільства XVII ст., зауважує, що слова «юродивий» і «дурень» є синонімічними, тож казки про дурнів є одним із найважливіших джерел для розуміння феномену юродства [20]. Найрозумніший казковий герой Іван-дурень схожий на юродивого тим, що його мудрість потаємна. Якщо в експозиції та початкових епізодах казки протистояння Івана світові виглядає як конфлікт безглуздя та здорового глузду, то з розвитком сюжету з’ясовується, що це безглуздя є удаваним або уявним, а здоровий глузд межує із підлістю. Невипадково світська паралель Івана-дурня як юродивого «заради Христа» окреслюється у багатьох культурологічних роботах. Д. Лихачов відзначає також, що Іван-дурень, якому завжди судилася

перемога, не має аналогів у західноєвропейському фольклорі [11, с. 10]. Можемо відтак говорити, що феномен юродства у середньовічній Росії був вираженням певного протесту, своєрідною маскою, що дозволяла змінювати світ.

Аналізуючи образ безумця в європейській літературі (невротиків, шизофреніків, меланхоліків), М. Фуко звертає увагу на те, що він довго зберігає ознаки священної образності, які перейшли до нього від проказених. До російського світу безумства французький філософ відніс юродивих, блаженних, подорожніх, Іванов-дурнів, калік перехожих, кубраків, лаборів, яких не можна зарахувати до європейського типу божевілля на тій підставі, що «російській світ божевілля будується навколо об'єкта, неможливого, але доступного, на відміну від європейського світу, для якого об'єкт можливий, але недоступний» [27].

Зі зникненням прокази повноваження смерті переходять до безумства, «безумець стає хранителем темної істини людини» [31]. «Західний розум підтримує з безумством міцні, але неочевидні відношення у діалозі, – пише О. Ярська-Смірнова, – у слові безумця він прагне почути істину» [31, с. 62]. Переворот здійснює Р. Декарт: він зводить безумство до безмовності, сновидіння, помилці розуму у всіх його формах. Потому безумство «займає чільне місце в ієрархії пороків» [27, с. 42], маючи суцього релігійне трактування і сприймаючись як наслідок гріхопадіння або демонічного впливу. Безумець стає соціально небезпечним типом, вигнанцем, носієм таємних знань, якого необхідно ізолювати від суспільства. Його ненормальна поведінка пояснюється присутністю злого духу, якого необхідно було вигнати за допомогою заклинань. І хоча церква наполягала на тому, що відьом і чаклунів, які мали з дияволом угоду, треба спалювати на вогнищі, подібні заходи зазвичай не давали позитивних результатів.

Відтак безумців починають кидати у тюрми разом із вбивцями, крідями, відправляти на примусові роботи, виганяти за межі міста, передоручати групам купців або моряків, а також направляти на так звані загадкові «п'яні» «кораблі дурнів». Такі паломницькі «кораблі здоров'я», заповнені безумцями, які подорожували, щоб знову віднайти втрачений розум, існували насправді. У подальшому вони набувають форми літературного сюжету, що перегукується із циклом легенд про аргонавтів, та отримує статус державного міфу у Бургундському королівстві. У моду входить вигадування «Кораблів», екіпаж яких складається із видуманих

героїв, із уособлених чеснот і вад або соціальних типів, які відправляються у велике символічне плавання. Подорож приносить персонажам якщо не благоденство, то принаймні зустріч із долею або із правдою про самого себе. Так, С. Шампье складає «Корабель государів і бранних подвигів дворянства» (1502) і «Корабель добродесних дам» (1503). З'являються «Blauwe Schute» Я. ван Устворена (1413), «Narrenschiff» С. Бранта (1497), «Stultiferae naviculae scaphae fatuarum mulierum» І. Бадія (1498), а також загальновідоме полотно І. Босха «The Ship of Fools» («Корабель дурнів» ориєнт. 1494–1500).

Прагнення вилікувати безумного в цей історичний період поєднувалося із бажанням ізолювати його у замкнутому сакральному просторі – «просторі дива» (М. Фуко), що знаходився на межі між реальністю та напівуявним світом незвіданих таємниць: «Для зовнішнього світу він – усередині, для внутрішнього – зовні. Таке символічне становище він займає і сьогодні, якщо мати на увазі, що колишня зрима фортеця порядку і нині перетворилася на цитадель нашої свідомості» [27, с. 31–32].

Перехід в уявленнях людини від середньовіччя до Ренесансу, від Давнього світу до Нового часу здійснюється крізь призму карнавальної культури у великих наративах безумства Е. Роттердамського, Ф. Рабле, В. Шекспіра, Д. Свіфта, які апологізують блазнювання та валяння дурня, тобто сміх, оголошуючи його «другою природою людини», і протиставляють його «монолітній серйозності християнського культу і світосприйняття» [3, с. 87]. Удаване, карнавальне безумство протиставляє себе облудній мудрості домінуючої культури. Відтак гуманістична думка всієї Західної Європи починає наближуватися до «блазенької літератури» (Л. Пінський).

Типології образу дурня / безумця, запропоновані О. Клаппом [39] та Ю. Лотманом [12], демонструють антиномічність цього поняття, що передає дуальну природу людської свідомості, представлені в опозиції «мудрість – безумство». Дії дурня стереотипні, але він застосовує їх недоречно, нічого нового вигадати не може, тож його вчинки повністю прогнозовані. Безумець відрізняється тим, що, отримуючи додаткову свободу в порушенні заборон, він може здійснювати вчинки, недозволені для «нормальної людини». Це надає його діям непередбачуваності.

І. Кант описав безумство як дихотомію розумного й безрозсудного, розділивши його на три групи: безумство, божевілля, неосудність.

Німецький філософ тлумачив божевілля як «зсув розумного в безрозсудне» – подібне визначення було класичним для XIX ст., коли безумством вважалася поведінка або мислення, що виходили за межі прийнятих соціальних норм, починаючи з патологічної гіперактивності та закінчуючи депресією.

В епоху європейського Просвітництва з його культом розуму, «ідеологією критики і заперечення» [8, с. 22], близькістю до дискурсу філософського [10, с. 35] безумство починає співвідноситись не з впливом потойбічних сил, а з ірраціональністю самої будови розуму. Особливою прикметою безумства стає незмінне подвійне співвіднесення з розумом: безумство припускає, з одного боку, наявність розуму як норми, а з іншого – розуму як суб'єкту пізнання. Розпочинається десакралізація безумства, яке трактують як душевну та розумову неповноцінність його носія; багато в чому безумство співвідносять із безглуздя та неосвіченістю. У цей період засновуються перші лікувальні заклади (ізолятори) для божевільних. Починають відкриватися притулки для утримання душевно хворих, в яких упроваджують ідеї гуманного лікування хворих пацієнтів із розладами діяльності головного мозку, що виявляються в порушенні психічної діяльності. Утім найважливішим визнанням XVIII ст. стає те, що «божевільні – інші, чужі, дивні, незрозумілі, небезпечні – все ж таки існують» [2, с. 12].

Проте вже на початку XIX ст. «самовпевнений розум просвітників» (Г. Гачев) був змушений поступитися місцем іншим формам пізнання, серед яких найважливіше місце займало безумство, потрактоване не як психічне захворювання, а як метафора духовної свободи та мудрості. Така оцінка безумства була пов'язана з утвердженням романтизму в літературі та мистецтві. Романтизм став першим художнім напрямом, у якому проявилось усвідомлення творчої особистості як суб'єкта художньої діяльності, проголошення тріумфу індивідуального смаку та повної свободи творчості. Філософською базою романтизму був ідеалізм, послідовники якого вважали ідею, свідомість, дух первинними, а природу, буття, матерію – вторинними. Відповідно, в осмисленні ідеалістами безумства на перший план виходить переносне, метафоричне значення цього феномена. Варто відзначити, що інтерес романтиків до первісної культури, дитинства, змінених станів свідомості включається в естетику безумства як одна зі сторін концепції і набуває розвитку в художній творчості, що втілює різні образи

безумства у творі як естетичний концепт. Створення художніх артефактів у зміненому стані свідомості, так само як і творчість безумного, в романтичній традиції слугувало скоріше прикладом, розширюючи сферу естетики безумства, а не змістом, оскільки сама по собі хвороба вважається деградацією, втратою людського. Романтизм прагне до легітимізації цього естетичного простору і впритул підходить до постмодерністського визнання безумства як креативного потенціалу.

У традиції романтизму безумству відведено одне з найважливіших місць за значущістю його функції: воно вперше оформлюється як «концепція знакової поведінки», ядром якої став феномен, чие семіотичне поле включає ряд символіко-архетипічних, культурологічних, філософських, художніх конотацій, що адресують суб'єкта до поля «культурного вибуху» (Ю. Лотман) [13]. Оскільки естетичне є структуруючим елементом дійсності, усі артефакти та об'єкти, оформлені у відповідності до зовнішніх ознак і внутрішньої логіки, закріпленої в культурній свідомості за безумством, констатують собою його естетику.

### 3. Феномен безумства у 20–30-х рр. XIX ст.

#### Принцип «двосвіття»

Феномен безумства у 20–30-х рр. XIX ст. впливав не лише на предметний і змістовий рівні тексту, на його композицію, стиль, мовне оформлення, на мовленнєву поведінку героїв. Дивні, божевільні характери, люди, які зішли з життєвого шляху, втілювали типових літературних героїв, наділених певними художніми функціями. На тісний зв'язок між мовою і безумством вказував М. Фуко, назвавши мову основоположною формою безумства [27]. Російський формаліст В. Шкловський також писав про дивні якості художньої творчості, про її особливості й своєрідність, про здатність «відсторонювати» речі, описуючи світ і його елементи, ніби побачені вперше («відсторонення») [30, с. 13]. Таким чином, феномен безумства усвідомлювався у межах соціальної моралі, перетворюючись у стигмат класу, що відмовився прийняти новий соціальний лад, у «проблиск істини, недосяжної розуму» [27, с. 175].

Одним із найдовершеніших винаходів естетичної концепції романтизму стає принцип «двосвіття» – феномен не стільки культурний, скільки ментальний, уможлидний, навіть метафізичний. У його основі аберована цитата з Євангелія «Царство не від світу цього» – одна

із фундаментальних християнських істин про те, що земна юдоль дається людині для страждань, які мають очистити її, тим самим підготувавши до іншого, вищого буття. Натомість романтики не сприймали сьогочасного «приземленого» існування, прагнучи досягнути ідеального виміру, уречевленого не Богом, а мистецтвом (у другій половині XIX ст. цю ідею продовжать символісти). Реальний (повсякденний, рутинний, філістерський) світ є лише обманом, видимістю буття, в той час як світ уявний (бажаний, омріяний, «поетичний») – це вищий світ, єдиний справжній, у якому розкрито істинну сутність буття. Крім того, поява естетичного феномена двосвіття, який проголошує, що доволі лишня дійсність перестає бути предметом художнього опису, а митець насамперед зобов'язаний вигадувати, описувати те, чого не існує, свідчить про відмову від мімесису.

Принцип двосвіття відіграв важливу роль і в розвитку теми безумства, реалізуючись у наступних антитезах: реальність і сон; земне і вічне життя; світ реально-побутовий і казково-фантастичний; світ фізичний і метафізичний; любов земна і любов небесна; одухотвореність і філістерство; людина і тінь; людина і двійник.

Так само біном реальність / сон у романтизмі розгалужується на два основні різновиди художнього застосування оніричних компонентів. Перший слугує компонентом фабульної структури твору, коли сни, видіння, марення стають підґрунтям або засобом для створення естетичного ефекту, не маючи вагомого семантичного навантаження (О. Пушкін, М. Гоголь, С. Колрідж, Е. Гофман, Ф. Новаліс). Інші позначають позицію, коли митець бачить у сновидіннях глибокий психологічний зміст, унаслідок чого тексти передають складні процеси, наявні у підсвідомості (Ж. де Нерваля та Е. По).

Опозиція «земне життя / життя вічне» була притаманна романтизму лише на початковому етапі розвитку («Гімни ночі» Ф. Новаліса). Для неї характерна відсутність різкого протиставлення між двома компонентами, панування вітальності (Л. Тік) або євангельської «чистої радості» (Ф. Гельдерлін), зумовлені сподіваннями, породженими Французькою революцією, на оновлення світу.

Протиставлення реально-побутового та казково-фантастичного світів виникло внаслідок відмови від просвітницько-класицистичного раціоналізму, набувши виняткового розповсюдження в німецькій літературі. Її вершинним зразком вважається романтична новела

Е.Т.А. Гофмана «Золотий горнець: казка із нових часів» (1814), у тексті якої простежується вплив Ф. де ла Мотт Фуке, а також Л. Тіка – двох центральних представників німецького демонічного трансгресивного романтизму [34]. Примітними є роздуми про роздвоєння свідомості героя, що, по суті, межує із фактом прихованого літературного безумства. Так, існування особливого персонажу одночасно в двох світах – ілюзорному та реальному – досліджується в аспекті клінічних видів безумства. У подальшому російські «гофманісти» використовуватимуть подібний метод опису видимої ними «уявної дійсності».

Запозичена у християнському неоплатонізмі теорія фізичного та метафізичного світів тлумачиться як невидима сутність матерії (поема «Кубла Хан, або Видіння уві сні» С. Кольріджа) в англійському романтизмі або як синонім трансцендентного (роман «Генріх фон Офтердінген» Ф. Новаліса, поема «Скит Манявський» А. Могильницького) у східнослов'янському та німецькому романтизмі.

Протиставлення земної і небесної любові можна інтерпретувати як полеміку з Просвітництвом: позитивісти категорично заперечували епоху Середньовіччя, вважаючи її уособленням відсталості, натомість романтики із захопленням повертались до її етичних і естетичних принципів, зокрема до теорії куртуазного кохання та пов'язаного із нею культу Прекрасної Дами (повість «Аврелія» Ж. де Нерваля, трагедія «Фауст» Й.В. Гете).

«Вічна» проблема протистояння поетів і філістерів, імовірно, найбільш розповсюджений романтичний біном, чий прояви легко знайти в кожному художньому творі того часу. Кульмінацією вважається фантастична казка-повість «Малюк Цахес, на прізвисько Цинобер» Е.Т.А. Гофмана.

Міфологічний мотив тіні у біномі людина та її тінь передає незгладимі суперечності життя, які іноді призводять до майже фізичного розпаду людської природи. Найвідомішим прикладом є повість «Незвичайні пригоди Петера Шлеміля» А. фон Шаміссо, герой якої продав власну тінь дияволу, а насправді власну поверхневу «форму», життєво необхідну для нормальної життєдіяльності в соціумі. Відсутність тіні занурює людину у стан роздвоєності, що суперечить законам людського суспільства.

Фізичне роздвоєння людина та її двійник, відкрите Е.Т.А. Гофманом у романі «Еліксири диявола», є розгортанням духовності, внутріш-

ньою еволюції особистості. Захоплення романтиків суперечливістю природи людської особистості та її антиномійними новоутвореннями відтворилося в симбіозі зовнішнього та внутрішнього світів, зіткнення яких переживає особистість.

У цілому явище «двосвіття» чи не найповніше передало естетику й умонастрій європейської культури першої половини ХІХ ст., центром якої стає особистість, а його основний конфлікт – особистості та суспільства – символізує перехід від класичного абсолютизму до персоналізму та індивідуальної психології.

Доба Романтизму привносить новий тип героя. Ним стає доти «маргіналізована» особистість, яка вступає у конфронтацію зі світом, що не розуміє та пригнічує її, унаслідок чого відбувається «освоєння соціальної психології мас і екзистенційної феноменології особистості» [9, с. 5]. Мотивують стає дилема розумний і дурень та розум і безумство, оскільки у текстах з'являється «натовп», який не досягає рівня героя і не здатний його зрозуміти. «При двоспрямованій опозиції Я / всі і всі / він виникає тема безумства, – пише Н. Федосенко, – якщо всі не можуть зрозуміти одного, це означає, що він безумний» [26, с. 26].

Уявлення про те, що геній і безумство нерозривно пов'язані, виникло завдяки культурі епохи Романтизму з її культом спонтанності, ірраціональності та інтуїтивності художньої творчості, виступаючи як прийом виявлення тривіальності та ницості «нормального світу». При цьому однією із основних характеристик романтичного безумства стає його тісний взаємозв'язок із темою невизнаного генія, що обумовлена, насамперед, конфліктом, який виникає між генієм та натовпом, що його не розуміє. Глибше – між трагічною несумісністю ідеалу і життя. Через це в літературі романтизму безумство часто набуває метафоричного значення, вирізняючи митця із натовпу як носія найкращих людських якостей, що видаються безглуздими та смішними в навколишньому суспільстві.

Поет-безумець виступає своєрідним посередником між Богом і людиною (заміна Бога на абстрактний розум і вищу свідомість призвела до вивищення самого індивіда, що простежується в романтичній концепції геніальної творчої особистості, рівної Творцеві і протиставленій натовпу), між вищим світом і світом дійсним. І в цьому віддзеркаленні передається трагічний конфлікт генія між розумом і безумством, оскільки «кожне вивищення інтелекту над звичайним

рівнем, як ненормальність, вже схиляє до безумства» [7, с. 170–171]. Відбуваються зміни у розумінні нормального і ненормального, пов'язані з «семіотизацією безумства», зведенням «психічно неадекватної, «дивної», поведінки поета у ранг норми» [5, с. 6]. Безумство відтак стає для романтиків нормою, набуває сакрального характеру, наповнюючись ознакою винятковості, геніальності людини, а образ геніального безумця перетворюється на своєрідну міфологему, метафоричну гру: «смішний та зневажений в очах натовпу, безумець насправді стоїть незримо вище за неї, він мученик ідеалу та alter ego самого романтичного поета» [17, с. 94].

У подальшому ставлення до митця як до безумця підтримувалося, культивувалося і збільшувалося, інколи виявляючись зручною формою заперечення самого автора концепції (генія) з боку обивателів і влади. Проте з часом починає виникати думка про певну духовну однобічність генія-безумця, пов'язана із тим, що романтики, нарівні з метафоричним безумством, нерідко зображували психічно ненормальну творчу особистість.

Підтвердження цієї концепції знаходимо у розвідці Ч. Ломброзо «Геніальність та безумство» (1863). У цій ґрунтовній медичній праці італійський психіатр і кримінолог проводить паралелі між великими історичними особистостями та безумцями. Фактично, застосовуючи біографічний метод, Ч. Ломброзо доводить, що існує фізична подібність між геніальними та психічно хворими людьми, наголошує на важливості факторів спадковості, наводить численні приклади та докази медичного характеру наявності психічних розладів у письменників, змальовує особливості геніальних людей, які страждали на безумство. Дослідження викликало значний резонанс, оскільки в ньому були встановлені діагнози найвеличнішим представникам людства, які на момент виходу праці вже давно залишили цей світ.

#### **4. Безумство у контексті англійської та російської культурно-історичної ситуації першої половини XIX ст.**

Безумство стає багатоаспектним феноменом у контексті англійської та російської культурно-історичних та світоглядно-філософських ситуацій першої половини XIX ст.

Зазначений період в історії європейського суспільства в цілому і російського зокрема відзначається динамічністю, насиченістю знач-

ними подіями та суперечностями. З одного боку, перша половина XIX ст. позначена грандіозними соціальними і культурними змінами, науковими відкриттями, з іншого – не менш грандіозними війнами, революціями, повстаннями.

Розвиток російської суспільної думки цього періоду пов'язаний з Великою французькою революцією 1789-1794 рр., яка викликала жвавий інтерес і співчутливий відгук у всіх прошарках російського суспільства. Однак подальший розвиток подій (страата короля, повалення монархії, встановлення якобінської диктатури і революційного терору) викликав негативну реакцію та панічну розгубленість у найбільш прогресивних колах російського суспільства. Домінантою людського світовідчуття стає почуття безвиході, втрачається віра у всемогутність розуму, у можливість повного пізнання навколишнього світу. Як наслідок – хвиля самогубств і навіженств, що прокоотилася по Росії початку XIX ст. Саме у цей період у суспільстві спостерігається сплеск інтересу до ірраціональних явищ (ворожінь, спиритизму, магнетизму, окультизму і т.п.).

На сформовану Великою французькою революцією загальноєвропейську ситуацію у Росії накладаються власні історичні фактори, найважливішими з яких для першої половини XIX ст. стали Вітчизняна війна 1812 року та повстання декабристів 1825 року. Очевидною є зовнішня протилежність цих двох подій: «...віддзеркалення наполеонівської навали ознаменувало єдність і цільність російської держави, водночас виступ декабристів засвідчив його глибокі антагонізми» [14, с. 284].

Поразка декабристів посилює песимістичні настрої, загострюючи почуття внутрішньої несвободи людини. Якщо до 1825 року у російській суспільній, літературній і науковій думці раціоналістичні ідеї ще займали чільні позиції, то після невдалого повстання «просвітницькі ілюзії про панування розуму над життям, про можливість підпорядкувати рух історії раціонально сконструйованим теоретичним ідеалам» [15, с. 14] почали розвиватися. Просвітницька картину світу з її «надто прямолінійною та механістичною» концепцією детермінізму (В. Маркович), а також з раціоналістичним психологізмом почала піддаватися сумнівам. У цій ситуації звернення російської літератури до світу надприродного означало «спробу вийти за рамки обмежень, установлених раціоналістичними схемами – філософськими, соціальними, психологічними та естетичними» [15, с. 14]. Підтвердження цієї

концепції знаходимо у пізній творчості письменників-декабристів, у філософській ліриці Є. Баратинського і поетів-любомудрів, у романтичній прозі О. Бестужева-Марлінського, ранніх творах М. Гоголя та О. Герцена, а також у філософській ліриці Ф. Тютчева.

Актуалізації проблеми безумства сприяли і особливості суспільно-політичного життя першої половини ХІХ ст. У цей період загальноприйнятою формою боротьби з інакодумцями було «покарання божевільням»: безумцями нерідко оголошувались люди, неугодні владі або певному колу. Відомо, що за часів правління Олександра І за складання вільнодумних віршів був оголошений божевільним та ув'язнений юнкер Жуков. З метою публічної дискредитації були розпущені чутки про безумство О. Грибоєдова. Безумство приписували і В. Кюхельбекеру. Як наслідок, особливого значення набуває тема уявного, «штучного» божевілья, синонімічного інакомисленню, що використовувалось владою як засіб політичної боротьби. У літературі ця тема вперше була відтворена в комедії О. Грибоєдова «Лихо з розуму» (1822-1824), де прототипом головного героя Олександра Чацького став авангардний вольнодумець П. Чаадаєв, оголошений Миколою І божевільним за публікацію у «Телескопі» своїх «Філософських листів». Інколи оголошення людини божевільною використовувалось і з побутовою метою, наприклад, для отримання спадку або усунення «непотрібного» родича.

Загалом очевидно, що тематика прихованого і явного безумства є наріжним каменем для російської літератури. Незважаючи на цей загальновідомий факт, частота дивних, своєрідних персонажів у російській літературі більша, ніж здається на перший погляд. Причина цього явища з соціологічного погляду пов'язана з позицією Росії як охоронця Європи від навали східних племен. Проте всередині країни це викликало соціальну і психологічну напругу. Еволюція російської культури і думки у рокових антиномічних парах, магічна роль російського слова і анклавний характер усього російського, поліфункціональна роль російської літератури, яка часто заміняла слабо представлені науки і навіть політику, призвели до формування безумства як маски, що дозволяла людині уникнути тиску жорстокої дійсності.

Отож феномен безумства був надзвичайно актуальним для російського суспільно-політичного життя першої половини ХІХ ст., оскільки оголошення людини божевільною автоматично виводило її за рамки

соціуму, ставило поза загальноприйняті норми і правила, позбавляло вчинки і думки будь-якого сенсу і, нарешті, знецінювало божевільного як особистість в очах оточуючих.

### **5. Безумство у контексті світоглядно-філософської ситуації першої половини XIX ст.**

Посилений інтерес до теми безумства у російській літературі першої половини XIX ст. був обумовлений і світоглядно-філософськими засадами. В історії розвитку філософії цей період відзначений високою інтенсивністю. Авторитетні філософські концепції послідовно змінювали одна одну: раціоналізм, що домінував у XVIII ст., зберіг свою актуальність і в перші десятиліття XIX ст.; ідеалізм став основою філософії романтизму; позитивізм ознаменував перехід до наукового світосприйняття. Така швидка зміна протилежних за своєю сутністю філософських концепцій, що відбулася за відносно короткий проміжок часу, обумовила виникнення ситуації епістемологічної кризи, спільної як для Західної Європи, так і для Росії.

Ключовим джерелом філософсько-естетичних ідей для російських романтиків, що зверталися до теми мистецтва, стала європейська романтична культура. Насамперед це праці Ф. Шеллінга «Система трансцендентального ідеалізму» (1800) та «Про відношення образотворчих мистецтв до природи» (1807), лекції з естетики, прочитані Ф. Шеллінгом у 1798-1799 та 1802 роках, а також роздуми В. Вакенродера, об'єднані у книзі «Фантазії про мистецтво для друзів мистецтва» (1799). Російським романтикам були також відомі праці братів Шлегелів, твори романтиків Гейдельбергської школи (К. Brentano, Й. Герреса, А. фон Арніма) і навіть афоризми Ф. Новаліса. Переклади естетичних трактатів, нарисів, окремих висловлювань німецьких романтиків систематично з'являлися у російських журналах 1820–1830 рр.: «Московський вісник», «Московський телеграф», «Телескоп», «Вісник Європи», «Московський спостерігач».

Відомими у Росії були також ідеї французьких романтиків (Ж. де Сталь, Ф.-Р. де Шатобріана, пізніше статті-маніфести В. Гюго, А. де Віньї), а також теоретичні декларації англійської «озерної» школи, що засвоювалися та розвивалися російськими мислителями досить вільно. Підтримка одних положень теоретиків романтизму не виключала спроб переосмислення інших ідей того самого ряду, а часом переходила до різкого відторгнення європейської, зокрема німецької, філософії в цілому.

«Російська естетична думка відстоює романтичні принципи обмеженіше та скромніше, ніж література того часу», – зауважує А. Селезнєва [23, с. 4], позаяк естетизація безумства в побутовій поведінковій практиці перетворюється на своєрідну ігрову ситуацію, що реалізує естетичний модус романтичного безумства.

У філософсько-естетичних працях, художніх творах, щоденниках, мемуарах, в особистому листуванні безумство починає репрезентуватися в якості метафори нетривіальної свідомості, досвіду інобуття, форми протиставлення особистості і суспільства, міфологізованої фігури геніального безумця – поета, художника, творця (формуванню концепції романтичного генія сприяла також і філософія «культу героїв» Т. Карлейля), утверджуючи і популяризуючи тему безумства в російській літературі першої половини XIX ст.

У розвитку літератури зазначений період характеризується напруженістю, що обумовлено наступними причинами. По-перше, у цей час здійснюється перехід від одного типу суспільного світосприйняття до іншого, пов'язаний із кризою раціональної філософії Просвітництва і пошуком нових шляхів розвитку у сфері ідеології, філософії, мистецтва. По-друге, на літературній арені виступають три найбільших літературних напрямки – сентименталізм, романтизм, реалізм. По-третє, формується новий тип художньої свідомості та перебудова поетики: здійснюється перехід від традиціоналістської поетики до індивідуально-творчої, що простежується у поступовій трансформації системи категорій «автор – жанр – стиль». Переосмислення старих понять, прагнення до експериментів в області змісту і форми, взаємодія західноєвропейських і національних ідей – все це сприяло інтенсивному розвитку літератури цього періоду.

Тож цілком закономірно, що тема безумства, яка ототожнюється із духовністю і тлумачиться як «особливий – креативний – спосіб сприйняття і перетворення дійсності» [6, с. 16], як форма істинного знання, ірраціонального за своєю суттю, і однозначно протиставляється фальшивому бездуховному знанню, стає знаковою для російських романтиків. Піддаючись рефлексивному осмисленню в рамках традиції, вона розглядається з різних позицій, зокрема як досвід інобуття, особлива форма свідомості, протилежна філістерському розуму, іманентна властивість хаотичної першооснови буття, модель поведінки, естетичний модус.

Англійський романтизм формувався за зовсім інших історичних обставин, ніж романтизм російській. «Політична та економічна історія Англії багато в чому визначала атмосферу, духовний космос, в якому народжувалися нові романтичні ідеї суспільно-художнього характеру», – пише К. Шахова [29, с. 229]. Великобританія кінця XVIII – початку XIX ст. була сформованою буржуазною державою з високим ступенем свободи окремої особистості. Зворотною стороною цієї свободи була самотність людини як у суспільстві, так і у світобудові, «самотність універсальна, космічна» [22, с. 21]. Звідси літературна фіксація цієї космічної самотності людини в покинутому Богом світі, пошук нових метафізичних основ для подолання цієї самотності – своєрідна «реабілітація Бога», і, нарешті, оспівування вільної і самотньої особистості, рівної першоосновам буття і навіть Творцеві, що відчуває тягар власної свободи та самотності.

Ці різномірні лінії у своїй єдності і визначали основні тенденції розвитку англійського романтизму, якому передував період перед романтизмом, значно довший ніж у Німеччині або Франції.

Окремі передромантичні твори в літературі та образотворчому мистецтві з'являються в Англії протягом усього XVIII ст., особливо другої його половини (В. Хогарт, Т. Гейнсборо, Г. Філдінг, В. Блейк). Останнього прийнято вважати передвісником англійського романтизму, своєрідним «передромантиком», за яким закріпилася репутація «безумного поета», що неодноразово ставав пацієнтом Бедламу (*Bethlem Royal Hospital* – відома назва лікарні для психічно хворих у Лондоні, яка безперервно існувала протягом декількох століть). Одне з центральних місць у творчості В. Блейка займала тематика екстатичного романтичного безумства, а особливо архетипічне протистояння між Уявою (*Los*) та Розумом (*Urizen*) [33]. Безумство поета, художника і філософа ставало викликом домінуючій системі цінностей, раціональній парадигмі, яка не могла вмістити в себе В. Блейка та його художній світ.

У контексті британської традиції поетичне безумство могло приховуватися за сугестивним терміном «*furor poeticus*», утілюючись у текстах і контекстах різних історичних авторів. Непевні сліди безумства можна розпізнати в літературній діяльності італійського поета Т. Тассо, братів Августа і Карла Шлегелів, Дж.Г. Байрона, П.Б. Шеллі. У цьому контексті цікава поема П.Б. Шеллі «*Jullian and Maddalo: A Conversation*» (1818–1819), в якій красномовне ім'я одного з героїв

(*Maddalo*) етимологічно пов'язане з безумством (*madness*) в англійському семантичному ореолі.

За майже півтора століття, які передували розквіту літератури романтизму в Англії, її політична і філософська думка зазнала могутнього впливу трьох революцій: Англійської громадянської війни (1642-1646), промислового перевороту (1760-1830), що розтягнувся на багато десятиліть, призвівши до зміцнення капіталістичної сили першої індустріальної країни світу, та Великої французької революції (1789-1799) з багатообіцяючим початком та сумною поразкою.

Усі ці події прямо або опосередковано відбивалися на світогляді та світовідчутті усіх громадян острівної держави. Стрімкий розвиток міст, виступи робітників, невдоволених матеріальними умовами свого існування, зростання чисельності ремісників, збідніння селянства і відхід його в пошуках праці у міста – все це призвело до появи в літературі нових тем і конфліктів, нових людських характерів і типів.

Велика кількість творів із християнською релігійною образністю, що була притаманна англійському романтизму, пояснюється тим, що політична й економічна боротьба в Англії, яка за часом збігається з першим періодом класицизму в англійській літературі, йшла під духовними прапорами, під гаслом суворой й чистої пуританської релігійності. Художні твори, теоретичні маніфести та висловлювання англійських романтиків були бунтом проти традицій пізнього класицизму з його холодною раціональністю, абстрактністю, пафосом, надмірною інтелектуальністю, надлишковістю посилянь на античність, схильністю до алегорій.

Відносно нетривалий період розквіту романтизму (приблизно 30-35 років) дав Англії два покоління письменників, які суттєво відрізнялися одне від одного. До першої генерації поетів-романтиків, як відомо, належали В. Вордсворт, С. Колрідж, Р. Сауті – поети «озерної школи» (*Lake Poets*), яких іноді називають «лейкістами». У їхніх творах відчувається зв'язок із сентименталізмом, просвітительський культ природнього і водночас захоплення фантастикою, пристрастями, яскравими характеристиками і контрастами. До першого покоління англійських романтиків належав і В. Скотт, автор романтичних поем на середньовічні сюжети і зачинатель жанру історичного роману в європейській літературі.

Другий етап англійського романтизму представляють Дж. Байрон і П.Б. Шеллі, які утверджують новий тип романтичного героя-бун-

тівника, борця за справедливість. Твори обох письменників відзначаються великою емоційною напругою, пройняті духом історії й водночас глибоко філософічні та психологічні.

Самобутність кожного із представників англійського романтизму простежується у поєднанні суперечливих рис – уваги до старовини та глибокого дослідження сучасності, релігійних віруваннях і богоборчих мотивах, захопленні таємничим, містичним і водночас зверненні до правди життя, до дійсності в усіх її проявах. Романтики апелювали до найважливіших соціальних питань тогочасного буття: зображення французьких революційних подій з яскраво вираженим релігійно-містичним забарвленням, життя представників різних класів, утвердження права людини на щастя і свободу незалежно від її соціального походження. Водночас вони виявляли інтерес до різних країн і просторів, до вивчення побуту інших народів, прагнення досягнути дух епохи і знайти місце людини в ньому.

Своє відтворення в тогочасній літературі знаходить і образ Англії як великої колоніальної держави із володіннями майже на всіх континентах, що веде загарбницькі кампанії, переймається міжнародною торгівлею. Орієнтальна тема, образи розкішного Півдня чи загадкового Сходу, тема далеких подорожей через моря і пустелі або льодові тороси, звернення до давнього чи недавнього минулого, причому не лише свого народу, а й народів Європи, інших континентів характерні саме для англійського романтизму. «Старий мореплавець», «Кубла-хан, або Видіння уві сні» С. Колріджа, «Паломництво Чайльд Гарольда» Дж. Байрона, «Повстання Ісламу» П.Б. Шеллі та багато інших творів відбивають притаманну для романтизму Англії тенденцію постійного розширення простору творів (до космічного простору включно), вихід за вузькі межі острівної Британії. Тому можна вважати, що часово-просторові виміри англійського романтизму відзначаються особливою масштабністю.

Складним історико-літературним явищем, яке охоплювало не тільки ореол особистості й творчості Дж. Байрона, але й цілий комплекс тем, мотивів, образів, поетикальних рішень, що виявилися не лише в англійській літературі, а й в інших літературах, стає байронізм. «Захоплення поезією Дж. Байрона, поширення в європейській культурі початку ХІХ ст. його ідей та естетичних принципів стало одним із чинників формування національних варіантів романтизму», – заува-

жує О. Ніколенко [18, с. 3]. Найпоширеніший тип романтичного героя в різних національних модифікаціях одержав назву «байронічного». Його можна вважати інтернаціональним типом епохи, що увійшов не лише до красного письменства різних країн, а й у реальне життя. «Увесь його світ – від характеру соціальних комунікацій (одинака, протиставленого соціуму), способів самовираження (героя, протиставленого «натовпу»), особистісних стратегій (пошуку кохання і неможливості його знаходження) до побудови думки (свободолюбства) і мови, – розмірковує І. Мурзіна, – визначається «нормативною естетикою» романтизму, яка для ХІХ ст. була не лише художнім стилем, але і способом життя» [16, с. 121].

Саме байронізм викликав інтерес романтиків до внутрішнього світу особистості, найтонших нюансів почуттів і переживань людини, найглибшого та небаченого у людській психіці. Цілком закономірно, що подібне зацікавлення призвело до зображення фактів психічної патології: роздвоєння особистості, галюцинаторного безумства. Різні форми психічних розладів були відомі письменникам, поетам і художникам епохи романтизму. Для них це була сувора реальність їх власних біографій або життя їх близьких. Найпоказовішою ілюстрацією стали поети «озерної школи» В. Вордсворт, С. Колрідж, Т. де Квенсі, Р. Сауті, чий досвід відбився у їх власних творах.

Одним із таких прикладів є роздуми С. Колріджа [35] про безумство Гамлета – не від обмеженості розуму, а від нестатку розсудливості (*judgement*). Відомо, що поет розрізняв «безумство Уяви» та «безумство Пристрасті», і саме до першого, благородного, на його думку, виду, С. Колрідж відносить гамлетівський випадок, коли уява настільки сильна, що здатна обманути розум (*reason*) та відчуття (*senses*). Автопортретне зауваження С. Колріджа про «вишуканий обман прикидатися безумним тоді, коли ми насправді дуже близькі до безумства» [34, с. 541], стає своєрідним пророцтвом. І ця форма безумства, породжена гіпертрофованою уявою, яка не шкодить розуму, цілком прийнятна з погляду романтичної естетики поета основа для творчості.

Відтак факти реального безумства поетів-романтиків ставали фактами художнього процесу. При цьому безумство персонажу вже не було художнім прийомом, як у В. Шекспіра або Ж.-Б. Мольєра, а самостійною, часто основною темою художнього тексту. Появі таких художніх

образів зазвичай передувала серйозна інтелектуальна підготовка – знайомство з медичною теорією і практикою психіатрії того часу.

Водночас романтики відродили давнє поняття «божественної хвороби» або «меланхолії», яку за часів античності вважали благословенням богів. Відтак «Homo melancholicus», залежно від певного балансу гуморів (тілесних рідин), міг бути або безумцем, або поетом [32]. Передаючи еволюцію англійської лексеми «spleen», що вживається на позначення «селезінки» та «душевної хвороби», меланхолія набуває у XIX ст. особливого стилістичного забарвлення, перетворюючись на один із символів романтичної літератури. Недаремно Р. Бертон у трактаті «The Anatomy of Melancholy» [4] пише про хворобу душі й тіла, що простежується у пригніченості, апатії, відчуженості від зовнішнього світу. Відчуваючи муки і гризоту, люди перебувають у пригніченому стані довгий час, замикаються в собі, слабо реагують на зовнішні подразники, не йдуть на контакт з навколишнім світом. Г. Гейне у праці «The English Malady» [36] наголошує на цій особливості «меланхолійного темпераменту англійців», які через постійний холод і нестійку погоду «... стають слабкими та схильними до безумства» [36, с. 11]. Різні види ментальних відхилень, аналітично осмислених крізь призму європейської культури, проаналізовані в поемі «The Philosophy of melancholy» Т. Пікока [40].

Водночас у Росії виходить переклад праці професора медичного факультету Паризького університету Ф. Пінеля «Медико-філософське вчення про душевні хвороби» із «додаванням творів» доктора медицини і професора А. Маттьє, основною ідеєю якої є думка про складність діагностування людини як божевільної або психічно здорової. «Здатність міркувати одна й та сама і у людини схиленої, і у людини зі здоровим розумом. Здатність зближувати ідеї за їх істотними видимими законами подібності однакова в тому і в іншому» [цит. за: 26, с. 91]. Більше того, як людина епохи романтизму Ф. Пінель вважає, що напади безумства інколи сприяють розвитку уяви, надаючи божевільному надприродного натхнення та ентузіазму. Подібна характеристика безумцям може застосовуватися і до романтичного байронічного героя, і до художника у мить натхнення.

Не менш популярними у Росії 1830-х рр. були твори учня Пінеля Ф. Лере «Психологічні фрагменти про безумство», відомі читачам у французькому оригіналі. Поеднання психології і психіатрії, підкреслене

у назві книжки привертало увагу до вивчення безумства не лише психіатрів, але й письменників, які зверталися до цієї теми у своїх творах.

Отже, російські та англійські письменники створюють образи реальних безумців, хворих з медичного погляду. Позитивізм, який встановився у 30–40 рр. XIX ст., розставив свої акценти у розумінні феномена безумства. Безумство стало об'єктом наукового дослідження і, відповідно, втратило метафоричне значення мудрості і свободи. Відбулися зміни у трактуванні ролі безумства в житті людини, пов'язані з розвитком психіатрії та виникненням поняття «психічна хвороба», що утворюється внаслідок пошкодження структури мозку та його функцій під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, а також призводить до втрати або обмеження здатності особи усвідомлювати себе, навколишній світ, уміння керувати своїми діями. Безумство починає розглядатися як психічний розлад, що свідчило не стільки про хибність інстинктів самого безумства, скільки про зіпсовану природу людини взагалі. «Характерна для класичної епохи антиномічна бінарна структура безумства / нерозуміння у XIX ст. трансформується в тричленну – людина, її безумство та її істина – структуру», – зауважує М. Фуко [27, с. 509].

Способи і форми «художньо-естетичного синтезу» клініки і поетики безумства, а також опис «репертуару» душевних хвороб романтичного і реалістичного дискурсів у літературних і публіцистичних творах першої половини XIX ст. у контексті російської та зарубіжної психології та психіатрії розроблені російською дослідницею М. Зиміною, яка виділяє три типи сюжету про безумство: «безумство за суспільною думкою; безумство за медичним висновком; <...>; тип іронії безумства» [9, с. 6].

### **6. Дискурс безумства 30–40-х рр. XIX ст.**

У дискурсі безумства 30–40-х рр. XIX ст. відбувається перетворення метафоричної «високої хвороби» романтиків, яка була ознакою інакшості героя, на патографію психічного розладу, що починає досліджуватися у клінічному, соціальному та філософському аспектах. Перебираючи на себе функції науки, література стає інструментом культурної рефлексії перехідної епохи (у художньому дискурсі починають проявлятися антропологія, соціологія, філософія, психологія і психіатрія), збагачуючи власний зміст еволюцією психологізму, принципами художнього зображення людини, його буття у світі та взаємодії з іншими.

Відтак феномен безумства втрачає зв'язок з нерозумністю, стаючи позаісторичним поняттям, що втілюється в моральну критику, спрямовану на все, що здатне підірвати благоденство та порятунок людства. І в цьому контексті історія людства виглядає як історія безумця. Межа між нормальним і безумним історично рухлива й залежить від дискурсивних практик і стратегій.

Уявлення про безумство має також важливе антропологічне значення. Встановлюючи межу між розумом і безумством, дослідники визначають не тільки безумство, а й розум, який має в цьому випадку значення антропологічного нормативу. Оскільки безумство є відчуженням людини від її людської сутності, то воно у власній визначеності вказує на цю сутність.

Безумство розкриває істину існування людини, яка до певного моменту животіє в глибинах нашого «я». Хвороба свідчить не стільки про хибність інстинктів самого безумства, скільки про зіпсовану природу людини взагалі. Поведінка безумного є аморальною й асоціальною, але вона служить маніфестацією апологічної безодні, яка може відкритися за певних обставин в душі будь-якої людини. Таким чином, безумство – це не приватний клінічний випадок, воно збігається з предметом постійних філософських дискусій про сутність людського існування, про структуру суб'єктивності, про смисл і призначення людини.

Як відомо, медициною цей розлад психіки було названо хворобою наприкінці XVIII ст. Це призвело до зародження психіатрії та появи поняття «психічна хвороба», що означало втрату або обмеження здатності особи усвідомлювати себе, навколишній світ, уміння керувати своїми діями. На думку медиків, психічна хвороба виникає внаслідок пошкодження структури мозку та його функцій під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, а також при втраті можливостей вищої нервової системи до діяльності. Під поняттям «розлад» розуміють певну групу симптомів або поведінкових ознак, що в більшості випадків спричиняють страждання й перешкоджають нормальній життєдіяльності людини.

Для нефахівця критеріями психічного захворювання є неприродність, незрозуміла поведінка, невмотивованість і непояснюваність дій, парадоксальність і карикатурність міміки та жестів, діяння людини собі на шкоду. Психічна хвороба в уявленні нефахівця пов'язана з архаїчним образом «безумного», «психопата», «маніяка», «дурня» [25, с. 65]. Серед розповсюджених уявлень про ознаки психічної хвороби фігурує втрата пам'яті, втрата свідомості, нездатність до розуміння. Саме такі

характеристики частіше за все зустрічаються в літературі. Ці ознаки портрета хворого складають його основу, але до них можуть приєднатися «додаткові» штрихи, які створюють характерні образи, що зводяться до деяких головних типів: загрозливий (герой новели «Рукопис божевільного» з роману Ч. Діккенса «Посмертні записки Піквікського клубу»), тип дурня, неврівноваженого, тип людини з особливо тонкою душевною організацією (містер Піквік), містичний тип (Маковниця у А. Погорельського), відлюдник у «Вдові шотландського горця» В. Скотта. Ці типи є найбільш розповсюдженими, проте у літературі, як правило, вони не фігурують у чистому, художньо завершеному вигляді. Частіше фрагментарні, елементи різних типів можуть об'єднуватися та доповнюватися. Твори можуть породжувати образи, в яких сконцентровані ознаки двох, декількох чи навіть усіх типів. Ці типи представляють свого роду форму психологічного захисту [25, с. 69]. Тому портрети душевнохворих, які виникають у результаті різних варіантів психологічного захисту, можуть бути впорядковані за ступенем своєї соціальної прийнятності.

Типи відображають наступну послідовність основних екзистенціальних цінностей: фізичне існування, психічне існування в цілому, психічне існування на емоційно-поведінковому рівні, існування в інтелектуально-творчій сфері, існування у вищій (потойбічній) духовній сфері [25, с. 67]. Слід зазначити, що практично всі психічні захворювання виникають від перевтоми, психічних і фізичних травм, від хвороб, пияцтва та ін. До психогенних факторів належить: переляк у дитинстві, стреси, хвилювання, втрата близьких, нещасливе кохання, розумове навантаження.

### 7. Висновки

У літературі тема безумства є наскрізною, представленою в усі літературні епохи, а особливо в ті, коли загострюються відносини між літературою та дійсністю (середньовіччя, барокко, романтизм, модернізм, постмодернізм). Навіть коротке перерахування найвідоміших текстів, серед яких «Дон Кіхот» М. де Сервантеса, «Ідіот», «Двійник», «Брати Карамазови» Ф. Достоєвського, «Майстер і Маргарита» М. Булгакова, «Ніч ніжна» Ф. Фітцджеральда, «Записки божевільного» М. Гоголя, «Лихо з розуму» О. Грибоедова, «Блаженство безумства» М. Польового, «Пікова дама», «Мідний вершник» О. Пушкіна, «Червона квітка» В. Гаршина, «Божевільний» Н. Наумова, «Чорний чернець», «Палата номер шість» А. Чехова, «Школа для дурнів» С. Соколова, «Вічна мерзлота» Н. Садур, «Донька Бухари»

Л. Уліцької, «Взяття Ізмаїлу» М. Шишкіна, «Життя з ідіотом» В. Єрофеєва, «Шум і лють» У. Фолкнера, «Вероніка вирішує померти» П. Коельо, «Пролітаючи над гніздом зозулі» К. Кізі, «Незабутня» І. Во, «Чапаєв і порожнеча» В. Пелевіна, «Пелагея та чорний чернець» Б. Акуніна, «Письменник і самогубство» Т. Чхаргішвілі, «Червоне і чорне» Стендаля, «Замок Броуді» А. Кроніна, «Пісочна людина» Е.Т.А. Гофмана, «Мемуари божевільного» Г. Флобера, «Падіння будинку Ашерів», «Вільям Вільсон» Е. По, «Записки Піквікського клубу» Ч. Діккенса, «Джен Ейр» Ш. Бронте, «Талісман», «Вдова шотландського горця» В. Скотта, «Записки українського самашедшого» Л. Костенко, «Записки божевільного» Лу Сinya, «Жінка в білому» У. Коллінз, «Записки божевільного» М. Стюарда, доводить, що тема безумства, різноманітно представлена в різних літературах в різний час, постійно залишалася актуальною. Принципова багатоаспектність цього феномену уможливило існування різних підходів до його вивчення.

Безумство розкриває істину існування людини, яка до певного моменту животіє в глибинах нашого «я», стаючи маніфестацією аполітичної безодні, яка може відкритися за певних обставин у душі будь-якої людини. Таким чином, безумство – це не приватний клінічний випадок, воно збігається з предметом постійних філософських дискусій про сутність людського існування, про структуру суб'єктивності, про смисл і призначення людини.

Отже, актуалізація теми безумства в 20–40-х рр. ХІХ ст. була обумовлена специфікою взаємодії ряду факторів (історичного, суспільно-політичного, філософського, медичного) і відтворилася у великій кількості літературних творів, присвячених безумству як особливому культурному феномену.

### Список літератури:

1. Академічний тлумачний словник української мови: в 11 т. – Т. 1 / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1970. – 799 с.
2. Антошук Л. К. Концепція і поезика безумія в руській літературі і культурі 20 – 30-х гг. ХІХ в. : дис. ...канд. філол. наук / Л. К. Антошук. – Томск, 1996. – 234 с.
3. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1990. – 543 с.
4. Бертон Р. Анатомія меланхолії / Р. Бертон / [пер. с. англ. А. Г. Ингера]. – М. : Прогресс – Традиції, 2005. – 832 с.
5. Букс Н. От составителя // Семиотика безумия: сб. ст. / [сост. Н. Букс]. – Париж-Москва, 2005. – С. 9–12.

6. Вайнштейн О. Б. Язык романтической мысли / О. Б. Вайнштейн. – М. : РГГУ, 1994. – 80 с.
7. Ванслов В. В. Эстетика романтизма / В. В. Ванслов. – М. : Искусство, 1966. – 404 с.
8. Зарва В. А. Просвітництво як феномен світової культури / В. А. Зарва // Слово і Час. – 2014. – № 2. – С. 14–24.
9. Зими́на М. А. Дискурс безумия в исторической динамике русской литературы от романтизма к реализму : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.01.01 / М. А. Зими́на. – Барнаул, 2007. – 22 с.
10. Лімборський І. Просвітництво у дзеркалі постмодерного світу / І. Лімборський // Зарубіжна література. – 2005. – № 5. – С. 35–37.
11. Лихачев Д. С. Смех в Древней Руси / Д. С. Лихачев, А. М. Панченко, Н. В. Поньрко. – Ленинград : АН СССР. Отд-ние лит. и яз., 1984. – 295 с.
12. Лотман Ю. М. Дурак и сумасшедший / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб. : Искусство, 2010. – С. 41–62.
13. Лотман Ю. М. Культура и взрыв / Ю. М. Лотман // Лотман М. Ю. В школе поэтического слова : Пушкин, Лермонтов, Гоголь. – М., 1988. – С. 235–349.
14. Манн Ю. В. Русская литература XIX века : Эпоха романтизма / Ю. В. Манн. – М., 2001. – 447 с.
15. Маркович В. М. Дыхание фантазии В. М. Маркович / В. М. Маркович // Русская фантастическая проза эпохи романтизма (1820–1840 гг.): сб. произв. / [сост. А. А. Карпов]. – Л., 1990. – С. 5–47.
16. Мурзина И. Я. Теория и практика культурологических исследований / И. Я. Мурзина. – Москва-Берлин, 2015. – 190 с.
17. Назиров Р. Г. Фабула о мудрости безумца в русской литературе / Р. Г. Назиров // Русская литература 1870–1890 годов : сб. статей / [под ред. И. П. Кувшиновой]. – Свердловск, 1980. – С. 94–107.
18. Ніколенко О. Байрон – Пушкін – Шевченко (типологія і трансформація байронічної поеми) / О. Ніколенко // Філологічні науки. Збірник наукових праць. – 2011. – № 9. – С. 3–13.
19. Орфографічний словник української мови. – Режим доступу: [http://hohlopedia.org.ua/orfografichnyu\\_slovnuk\\_ukrajinskoji\\_movu/page/bezumstvo.9153](http://hohlopedia.org.ua/orfografichnyu_slovnuk_ukrajinskoji_movu/page/bezumstvo.9153) – Дата звернення: 13.03.2017. – Назва з екрана.
20. Панченко А. М. Смех как зрелище / А. М. Панченко // Лихачев Д. С., Панченко А. М., Поньрко Н. В. Смех в древней Руси. – Л., 1984. – С. 72–153.
21. Платон. Федр / Платон // Собр. соч. в 4 т. / [пер. с древнегреч.]. – М. : Мысль, 1993. – Т. 2. – С. 135–192.
22. Рабинович В. История зарубежной литературы XIX века. Романтизм / В. Рабинович. – М. : Флинта, 2016. – 88 с.
23. Селезнева А. В. Эстетика безумия в традиции русского романтизма : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 09.00.04 / А. В. Селезнева. – СПб., 2005. – 22 с.
24. Селин С. В. Вербализация концепта madness (безумие) в английском языке: когнитивно-корпусные и лингвокультурологические аспекты : дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / С. В. Селин. – Воронеж, 2011. – 232 с.
25. Скорик А. И. Психиатрические мифы. Сообщение 1 / А. И. Скорик // Социальная и клиническая психиатрия. – 2010. – Т. XX. – № 1. – С. 64–69.

26. Федосенко Н. Г. Мотив безумия в русской литературе и действительности 1830-1840-х годов / Н. Г. Федосенко // Материалы к Словарию сюжетов и мотивов русской литературы. Интерпретация текста: Сюжет и мотив / [под ред. Е. К. Ромодановской]. – Вып. 4. – Новосибирск, 2001. – С. 89–99.
27. Фуко М. История безумия в классическую эпоху [пер. с франц. И. К. Стаф] / М. Фуко. – СПб. : Университетская книга, 1997. – 576 с.
28. Червінська О. В. «Мертві душі»: гоголівська інтерпретація стану безумства / О. В. Червінська // Питання літератури. – 2013. – № 88. – С. 300–317.
29. Шахова К. О. Англійський романтизм / К. О. Шахова // Д. С. Наливайко, К. О. Шахова. Зарубіжна література XIX ст. Доба романтизму. – Тернопіль, 2001. – С. 226–338.
30. Шкловский В. Искусство, как прием / В. Шкловский // Шкловский В. О теории прозы. – М., 1929. – С. 7–23.
31. Ярская-Смирнова Е. Р. Социокультурный анализ нетипичности / Е. Р. Ярская-Смирнова. – Саратов, 1997. – 272 с.
32. Becker G. The Mad Genius Controversy : A Study in the Sociology of Deviance / G. Becker. – Beverly Hills : Sage, 1978. – 151 p.
33. Blake W. The first book of Urizen / W. Blake. – Kessinger Publishing, LLC, 2010. – 28 p.
34. Burwick F. Poetic Madness and the Romantic Imagination / F. Burwick. – Pennsylvania State University Press, 1996. – 316 p.
35. Coleridge S. Lectures on Shakespeare (1811-1819) / [edited by A. Roberts and S. T. Coleridge]. – Edinburgh University Press, 2016. – 248 p.
36. Cheyne G. The English malady. Tavistock Classics in the History of Psychiatry / G. Cheyne. – New York, Routledge, 1991. – 370 p.
37. Collins English Dictionary (Collins Complete and Unabridged) : Complete and Unabridged. – Collins ; Seventh edition, 2005. – 1888 p.
38. Farlex Trivia Dictionary. – Режим доступу: <http://www.thefreedictionary.com>. – Дата звернення: 18.03.2017. – Назва з екрану.
39. Klapp O.E. The fool as a social type / O. E. Klapp // The American Journal of Sociology. – 1949. – Vol. 55 (No. 2). – P. 157–162.
40. Peacock T. L. The Philosophy of melancholy : a poem in four parts with a mythological ode / T. L. Peacock. – London, 1812. – 125 p.
41. The American Heritage Dictionary of the English Language (Fourth Edition). – Houghton Mifflin Harcourt, 2000. – 2074 p.
42. Thompson E. M. The archetype of the fool in Russian literature / E. M. Thompson. – Canadian Slavonic Papers. – Vol. XV. – 1973. – P. 245–273.
43. Weineck S.-M. Talking About Homer : Poetic Madness, Philosophy, and the Birth of Criticism in Plato's Ion / S.-M. Weineck // Arethusa. – Vol. 31. – 1998. – P. 19–42.

### References:

1. Akademichnyj tлумachnyj slovnyk ukrajinsjkoji movy: v 11 t. – T. 1 / [za red. I. K. Bilodida]. – K. : Naukova dumka, 1970. – 799 s.
2. Antoshchuk L. K. Kontsepsiya i poetika bezumiya v russkoy literature i kul'ture 20-30-kh gg. XIX v. : dis. ... kand. filol. nauk / L. K. Antoshchuk. – Tomsk, 1996. – 234 s.

3. Bakhtin M. M. Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kul'tura srednevekov'ya i Renessansa / M. M. Bakhtin. – M. : Khudozh. lit., 1990. – 543 s.
4. Berton R. Anatomiya melankholii / R. Berton / [per. s. angl. A. G. Ingera]. – M. : Progress – Traditsii, 2005. – 832 s.
5. Buks N. Ot sostavitelya // Semiotika bezumiya: sb. st. / [sost. N. Buks]. – Parizh-Moskva, 2005. – S. 9–12.
6. Vaynshteyn O. B. Yazyk romanticheskoy mysli / O. B. Vaynshteyn. – M. : RGGU, 1994. – 80 s.
7. Vanslov V. V. Estetika romantizma / V. V. Vanslov. – M. : Iskusstvo, 1966. – 404 s.
8. Zarva V. A. Prosvitnyctvo jak fenomen svitovoji kul'tury / V. A. Zarva // Slovo i Chas. – 2014. – № 2. – S. 14–24.
9. Zimina M. A. Diskurs bezumiya v istoricheskoy dinamike russkoy literatury ot romantizma k realizmu : avtoref. dis. ... kand. filol. nauk : 10.01.01 / M. A. Zimina. – Barnaul, 2007. – 22 s.
10. Limborskiy I. Prosvitnyctvo u dzerkali postmodernogho svitu / I. Limborskiy // Zarubizhna literatura. – 2005. – № 5. – S. 35–37.
11. Likhachev D. S. Smekh v Drevney Rusi / D. S. Likhachev, A. M. Panchenko, N. V. Ponyrko. – Leningrad : AN SSSR. Otd-nie lit. i yaz., 1984. – 295 s.
12. Lotman Yu. M. Durak i sumasshedshiy / Yu. M. Lotman // Lotman Yu. M. Semiosfera. – SPb. : Isskustvo, 2010. – S. 41–62.
13. Lotman Yu. M. Kul'tura i vzryv / Yu. M. Lotman // Lotman M. Yu. V shkole poeticheskogo slova : Pushkin, Lermontov, Gogol'. – M., 1988. – S. 235–349.
14. Mann Yu. V. Russkaya literatura XIX veka : Epokha romantizma / Yu. V. Mann. – M., 2001. – 447 s.
15. Markovich V. M. Dykhanie fantazii V. M. Markovich / V. M. Markovich // Russkaya fantasticheskaya proza epokhi romantizma (1820-1840 gg.): sb. proizv. / [sost. A. A. Karpov]. – L., 1990. – S. 5–47.
16. Murzina I. Ya. Teoriya i praktika kul'turologicheskikh issledovaniy / I. Ya. Murzina. – Moskva-Berlin, 2015. – 190 s.
17. Nazirov R. G. Fabula o mudrosti bezumtsa v russkoy literature / R. G. Nazirov // Russkaya literatura 1870-1890 godov : sb. statey / [pod red. I. P. Kuvshinovoy]. – Sverdlovsk, 1980. – S. 94–107.
18. Nikolenko O. Bajron – Pushkin – Shevchenko (typologhija i transformacija bajronichnoji poemy) / O. Nikolenko // Filologhichni nauky. Zbirnyk naukovykh pracj. – 2011. – № 9. – S. 3–13.
19. Orfoghrafichnyj slovnyk ukrajinskoji movy. – Rezhym dostupu: [http://hohlopedia.org.ua/orfoghrafichnyy\\_slovnyk\\_ukrajinskoji\\_movy/page/bezumstvo.9153](http://hohlopedia.org.ua/orfoghrafichnyy_slovnyk_ukrajinskoji_movy/page/bezumstvo.9153). – Data zvernennja: 13.03.2017. – Nazva z ekrana.
20. Panchenko A. M. Smekh kak zrelishe / A. M. Panchenko // Likhachev D. S., Panchenko A. M., Ponyrko N. V. Smekh v drevney Rusi. – L., 1984. – S. 72–153.
21. Platon. Fedr / Platon // Sobr. soch. v 4 t. / [per. s drevnegrech.]. – M. : Mysl', 1993. – T. 2. – S. 135–192.
22. Rabinovich V. Istoriya zarubezhnoy literatury XIX veka. Romantizm / V. Rabinovich. – M. : Flinta, 2016. – 88 s.
23. Selezneva A. V. Estetika bezumiya v traditsii russkogo romantizma : avtoref. dis. ... kand. filol. nauk : 09.00.04 / A. V. Selezneva. – SPb., 2005. – 22 s.

24. Selin S. V. Verbalizatsiya kontsepta madness (bezumie) v angliyskom yazyke: kognitivno-korpusnye i lingvokul'turologicheskie aspekty : dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.04 / S. V. Selin. – Voronezh, 2011. – 232 s.

25. Skorik A. I. Psikhiatricheskie mify. Soobshchenie 1 / A. I. Skorik // Sotsial'naya i klinicheskaya psikhiatriya. – 2010. – T. XX. – № 1. – S. 64–69.

26. Fedosenko N. G. Motiv bezumiya v russkoy literature i deystvitel'nosti 1830-1840-kh godov / N. G. Fedosenko // Materialy k Slovaryu syuzhetov i motivov russkoy literatury. Interpretatsiya teksta: Syuzhet i motiv / [pod red. E. K. Romodanovskoy]. – Vyp. 4. – Novosibirsk, 2001. – S. 89–99.

27. Fuko M. Istoriya bezumiya v klassicheskuyu epokhu [per. s frants. I. K. Staf] / M. Fuko. – SPb. : Universitetskaya kniga, 1997. – 576 s.

28. Chervinsjka O. V. «Mertvi dushi» : ghogholivjsjka interpretacija stanu bezumstva / O. V. Chervinsjka // Pytannja literatury. – 2013. – № 88. – S. 300–317.

29. Shakhova K. O. Angliys'kiy romantizm / K. O. Shakhova // D. S. Nalivayko, K. O. Shakhova. Zarubizhna literatura KhIKh st. Doba romantizmu. – Ternopil', 2001. – S. 226–338.

30. Shklovskiy V. Iskusstvo, kak priem / V. Shklovskiy // Shklovskiy V. O teorii prozy. – M., 1929. – S. 7–23.

31. Yarskaya-Smirnova E. R. Sotsiokul'turnyy analiz netipichnosti / E. R. Yarskaya-Smirnova. – Saratov, 1997. – 272 s.

32. Becker G. The Mad Genius Controversy : A Study in the Sociology of Deviance / G. Becker. – Beverly Hills : Sage, 1978. – 151 p.

33. Blake W. The first book of Urizen / W. Blake. – Kessinger Publishing, LLC, 2010. – 28 p.

34. Burwick F. Poetic Madness and the Romantic Imagination / F. Burwick. – Pennsylvania State University Press, 1996. – 316 p.

35. Coleridge S. Lectures on Shakespeare (1811-1819) / [edited by A. Roberts and S.T. Coleridge]. – Edinburgh University Press, 2016. – 248 p.

36. Cheyne G. The English malady. Tavistock Classics in the History of Psychiatry / G. Cheyne. – New York, Routledge, 1991. – 370 p.

37. Collins English Dictionary (Collins Complete and Unabridged) : Complete and Unabridged. – Collins ; Seventh edition, 2005. – 1888 p.

38. Farlex Trivia Dictionary. – Rezhym dostupu: <http://www.thefreedictionary.com>. – Data zvernennja: 18.03.2017. – Nazva z ekrana.

39. Klapp O.E. The fool as a social type / O. E. Klapp // The American Journal of Sociology. – 1949. – Vol. 55 (No. 2). – P. 157–162.

40. Peacock T. L. The Philosophy of melancholy : a poem in four parts with a mythological ode / T. L. Peacock. – London, 1812. – 125 p.

41. The American Heritage Dictionary of the English Language (Fourth Edition). – Houghton Mifflin Harcourt, 2000. – 2074 p.

42. Thompson E. M. The archetype of the fool in Russian literature / E. M. Thompson. – Canadian Slavonic Papers. – Vol. XV. – 1973. – P. 245–273.

43. Weineck S.-M. Talking About Homer : Poetic Madness, Philosophy, and the Birth of Criticism in Plato's Ion / S.-M. Weineck // Arethusa. – Vol. 31. – 1998. – P. 19–42.